

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СКАРБНИЦЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Матеріали наукової конференції
“Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”
16 жовтня 2023 р.

КИЇВ
2025

Березова С., Сергій О.

ДАРОХРАНИЛЬНИЦЯ МАЙСТРА ТАРАНОВСЬКОГО СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

У статті розглянуто видатну і оригінальну за художнім вирішенням пам'ятку українського золотарства — дарохранильницю київського майстра Семена Тарановського, виготовлену в межах 40–60-х рр. XVIII ст. Не дивлячись на те, що вона неодноразово згадувалась в різних виданнях, до цього часу не існувало ретельного тлумачення сюжетів на округлих медальйонах — елементах оздоблення її другого ярусу, також не було встановлено вкладом до якої церкви вона була.

Ключові слова: дарохранильниця, Семен Тарановський, Олексій Софонович, медальйон, євангельські сюжети.

Дарохранильниця — священна посудина, у якій зберігаються Святі Дари (Тіло і Кров Христові), призначені для причастя віруючих в особливих випадках поза храмом. Відповідно до церковної символіки, дарохранильниця означає гроб Господній, а також Всесвіт (Косів 2018, с. 74). Вона є особливо важливим священним предметом у храмі й необхідним елементом облаштування святилища. У православному храмі дарохранильниця неодмінно зберігається у вітварі. Її встановлюють на самому почесному місці — в центрі престолу, за Євангелієм й, таким чином, вона прихована від стороннього погляду.

Приховувати посудини зі Святими Дарами від сторонніх почали у часи гонінь та переслідувань перших християн. З визнанням християнства офіційною релігією приховування Святих Дарів стало традицією, а з розвитком літургії Передосвячених Дарів “переховувати” передосвяченого Агнца (відповідно й священну посудину для його зберігання) стає обов'язковим. Можливо така утаємниченість цього літургійного предмету стала причиною відсутності її зображень в євхаристичних сюжетах, що входили в іконографічні програми розписів вітварного простору як візантійських, так і давньоукраїнських храмів — “Небесна Літургія” Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого собору (кінець XI — початок XII ст.), Преображенської церкви на Нередиці біля Новгороду (побудована Ярославом Мудрим і розписана у 1198 р.), церкви св. Пантелеймона в Нерезі (Грузія, 1164 р.) тощо. Не трапляється її зображення й у богослужбових книгах, таких як “Євангеліє Раввули” (586 р.), “Росанське Євангеліє” (VI ст.), грецький “Кодекс Григорія Богослова” (IX ст.), “Гелатське Євангеліє” (XI ст.), ін.

Історія побутування дарохранильниць деякий час була поза увагою дослідників церковних старожитностей. У вітчизняному мистецтвознавстві тільки окремі пам'ятки опубліковані в наукових статтях та у виданнях альбомного і каталожного типу.

Рис. 1. Дарохранильниця
(інвентарний № ДМ-4545).
Майстер С. Тарановський.
Світлина Дмитра Клочка.

Під час богослужінь ранніх християн посудину з Передосвяченими Дарами встановлювали на проскомідійному столі, що, зазвичай, знаходився у пастофорії. Вийняті з дарохранильниці Святі Дари урочисто виносили у священних посудинах (дискосі та потирі) і встановлювали на престолі. З включенням у Службу Божу чину Проскомідії, у вівтарях під північною стіною, з боку від престолу, встановлюють жертovníки. "Викладення" Євхаристійного Агнця з дарохранильної посудини здійснювалось за передвівтарною огорожею, затягнуною катапетасмою, згодом — за закритими дверима іконостасної стіни.

Рис. 2. Дарохранильниця: фрагмент напису на карнизі другого ярусу.

Ковчеги (ківот, гробничка, релікварії) для зберігання Святих Дарів відомі з III ст., а термін “дарохранильниця” поширився тільки у кінці XVII ст. Форми та конструкції дарохранильниць змінювалися протягом століть. Одним з найдавніших типів дарохранильниць у східновізантійських храмах була пустотіла фігурка голуба. Євхаристичний голуб підвішувався над Святим престолом закріплюючись на ланцюжку під куполом ківорію. З житія упорядника першої узагальненої редакції Божественної Літургії св. Василя Великого відомо, що третину освяченого ним Артоса він вкладав у дарохранильницю-голуба, зробленого за його замовленням із золота. Дарохранильниця у вигляді голуба над престолом проіснувала декілька століть. У Середні віки дарохранильниці мали форму курильниці, всередині якої зберігались Святі Дари. З часом вона набуває форми куба з хрестами та дверцятами, які є уособленням Царських врат. Поступово форми дарохранильниць ускладнювалися, і вони стали схожими на сакральні споруди — дзвіницю або храм. Використання дарохранильниць таких форм у XVII–XVIII ст. було поширеним в українських храмах.

У XVIII ст. під впливом західноєвропейського сакрального мистецтва конструкції дарохранильниць ускладнилися ще більше. Вони стали вищими, набули ярусної побудови, деякі взірці нагадують ківорій — невелика скринька (гробничка) під накриттям на стовпчиках-опорах. Стінки гробнички прикрашаються орнаментами, виконаними різними техніками, карбованими та гравійованими композиціями, доповнюється оздоблення об’ємною литою скульптурою. Прикладом такого оформлення посудини для зберігання Святих Дарів є срібна золочена дарохранильниця з колекції Скарбниці Національного музею історії України (інвентарний № ДМ-4545) (рис. 1).

Дарохранильниця відома за декількома публікаціями. Вона була описана ієродияконом Антоніном (Антонин 1898, с. 93–94), її згадували українські мистецтвознавці Є. М. Кузьмін (Кузьмін 1909, с. 460) та М. З. Петренко (Петренко 1970, с. 188). Побіжно згадується вона в монографії О. Сіткарьової “Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст.” (Сіткарьова 2009, с. 48). Зображення пам’ятки є в альбомних виданнях (Золота скарбниця 1999, с. 167; Музей 2004, с. 144; Національний музей 2011, с. 290).

До колекції Скарбниці НМІУ дарохранильниця надійшла з Київського державного історичного музею (КДІМ) у 1964 р. У зв'язку з тим, що довоєнна музейна облікова документація збережена частково, історія дарохранильниці до того, як вона потрапила до колекції КДІМ невідома.

Деяку інформацію про витвір маємо у написі, гравіюваному на карнизі другого ярусу дарохранильниці: *"Сія присвято й богородици за трудолюбивимъ старательствомъ тояжъ соборной церкви начальствующаго пресвітера Алексея Софоновича. А серебра в означеной гробницы 12 проби фунтов 13. Особливожъ в позолоте червоних Зодной Пиен Кондратієвой мещанки киевской. Делалъ Семен Тарановский"*. Зокрема у ньому вказано, що дарохранильницю зроблено на замовлення пресвітера соборної "Богородичної" церкви Олексія Софоновича майстром Семеном Тарановським (рис. 2). Гроші на золотіння — 3 червонця — надала київська міщанка Пієн Кондратьєва.

Дарохранильниця має середні параметри: заввишки 21 см, розміри основи — 21,0 × 28,0 см. Дарохранильниця двоярусна, завершується куполом, встановлена на ніжках-кульках, частково прихованих квадратними виступами пластини-основи. Конструкцію прикрашають скульптурні елементи, частини дрібних деталей оформлення, на жаль, відсутні.

У центрі пластини-основи першого ярусу закріплено срібну прямокутну скриньку-ковчег (релікварій). На її торцевих стінках, у квадратних вузьких рамках — об'ємні зображення голів янголів. На лицевій стінці ковчегу у прямокутній рамці зображено плащаницю, що на дарохранильницях трапляється зрідка. Зображення на протилежній стінці ковчегу відсутнє, є тільки вузька прямокутна рамка. Всі чотири стінки ковчегу по периметру прикрашені широкими смугами просторого рослинного орнаменту, основою якого є лист аканта.

Ще однією особливістю гробнички першого ярусу є художнє оформлення її верхньої пластини. Два (з трьох) об'ємних предмети, зображені на ній — напрестольний хрест та Євангеліє, — це предмети, що традиційно знаходяться на престолі. Третій предмет Антонін описує як "палица и митра". Згадана ним митра є на старій, довоєнній фотографії дарохранильниці, однак сьогодні залишився тільки отвір у місці її кріплення. "Палиця" ж контуром та об'ємом більше схожа на подушку з китицями (рис. 3) У цілому художнє оформлення ковчегу вказує, що цю частину дарохранильниці маємо сприймати як образ престолу.

На зовнішніх кутах ковчегу закріплено литі скульптурки янголів. В описі ієродиякона Антоніна вказано: *"...по углам гроба 4 ангела (литые), у одного в правой руке крест, в левой клещи, у другого в левой копье, из правой, что было, потеряно, у третьего в правой алавастр, из левой утеряно, у чет-*

Рис. 3. Дарохранильниця: Верхня пластина гробнички першого ярусу.

вертого нет ничего в обеих руках (утеряно)" (Антонин 1891, с. 94). Ці деталі, що доповнювали оформлення дарохранильниці, — Знаряддя Тортур — не збереглись.

На зовнішніх кутах пластини-основи закріплено фігурні колони, на яких тримається другий ярус. Конфігурація колон наближена до балясини. Високі бази колон прямокутні у перетині, ентазис оформлений фактурними зображеннями аканту широколистого, завершуються колони оголеними півпостатями каріатид.

Другий ярус складається з широкої срібної пластини з плоскими виступаючими кутами, на якій закріплено велику срібну прямокутну скриньку з ажурними стінками. У візерункові стінки вмонтовані невеликі круглі золочені медальйони із зображеннями євангельських сюжетів: по три на лицевій та зворотній й по два — на торцевих. Сюжети надані у скороченій редакції, що обумовлено невеликими розмірами медальйонів.

На лицевій стінці на першому медальйоні виконано композицію "Увірування Хоми" (Ін. 20: 25–27). Для іконографічних схем дарохранильниць цей сюжет дуже незвичний. Принаймні ми стикнулись з таким явищем вперше. Зазвичай,

іконографія сюжету ілюструє слова Євангелія від Іоанна *"І потім каже Хома: [...] Простягни свою руку, і вклади до боку Мого. І не будь ти невіруючий, але віруючий!"* (Ін. 20: 27). Апостол Хома в цій композиції зображується стоячі з боку Ісуса й пальці його руки вкладені в пробитий бік Христа. В композиції медальйону на дарохранильниці Хома, також зображений з боку Христа, стоячі на колінах й неспіливо простягаючи до нього руки.

На другому медальйоні зображено композицію "Преображення Христове". У третьому — "Жони-мироносиці біля Гробу Господнього" — один з давніх іконографічних варіантів Воскресіння. Тема Воскресіння в іконографії пам'ятки має особливий акцент: вона представлена трьома композиціями. Друге зображення Воскресіння — композиція "Явлення Янгола жонам-мироносицям" — знаходиться на протилежній стінці саркофагу. Третє зображення Воскресіння, але вже західної іконографії, було на фініфтаному медальйоні, який, свого часу, знаходився на куполі дарохранильниці. Це зафіксовано на старій світлині з колекції Національного заповідника "Києво-Печерська лавра" (інвентарний № КПЛ-Ф-8780)¹ (рис. 4).

На другому медальйоні цього боку — композиція "Успіння Богородиці" печерської іконографії. Це єдиний сюжет, який супроводжується підписом: "УСПЕН Б М" (рис. 5). Стиль, манера та рівень виконання зображення на цьому медальйоні відрізняється від стилю, манери та рівня виконання композицій в інших медальйонах. Вочевидь, цей медальйон був зроблений дещо пізніше, на заміну втраченого.

На третьому медальйоні зображено "Уздоровлення слабого при Віфесді" (або "Зцілення розслабленого біля овечої купелі") (Ін. 5: 1–15). Ще один рідкісний сюжет для іконографічних схем дарохранильниць. До сьогодні цей сюжет на дарохранильницях (так само як й композиція "Увірування Хоми") нам не траплявся.

Не менш рідкими для іконографії дарохранильниць є композиції медальйонів торцевих боків. На одному з них композиція "Зцілення сліпого" (Мк. 8: 22–26) на другому — "Приборкання бурі" або "Галілейське озеро" (Мф. 8: 23–27). Одну з композицій протилежного торцевого боку важко визначити однозначно через невеликий розмір медальйону та якість виконання. Другу можна визначити як "Воскресіння Лазаря" (Ін. 11: 1–57) за рахунок зображення схилу гори у печері якої було поховано померлого Лазаря (Ін. 11: 41–43).

¹ Автори висловлюють щирі вдячність художнику-реставратору І категорії НЗКПЛ Н. О. Онопрієнко за допомогу у пошуку архівних джерел. Аналогічне фото, з підписом "Успенська ц.", зберігається в Архіві Національного музею декоративного мистецтва України (ф. 1, оп. 3, спр. 2, од. зб. 2, арк. 62). На старій світлині із зображенням дарохранильниці видно митру на кришці престолу нижнього ярусу.

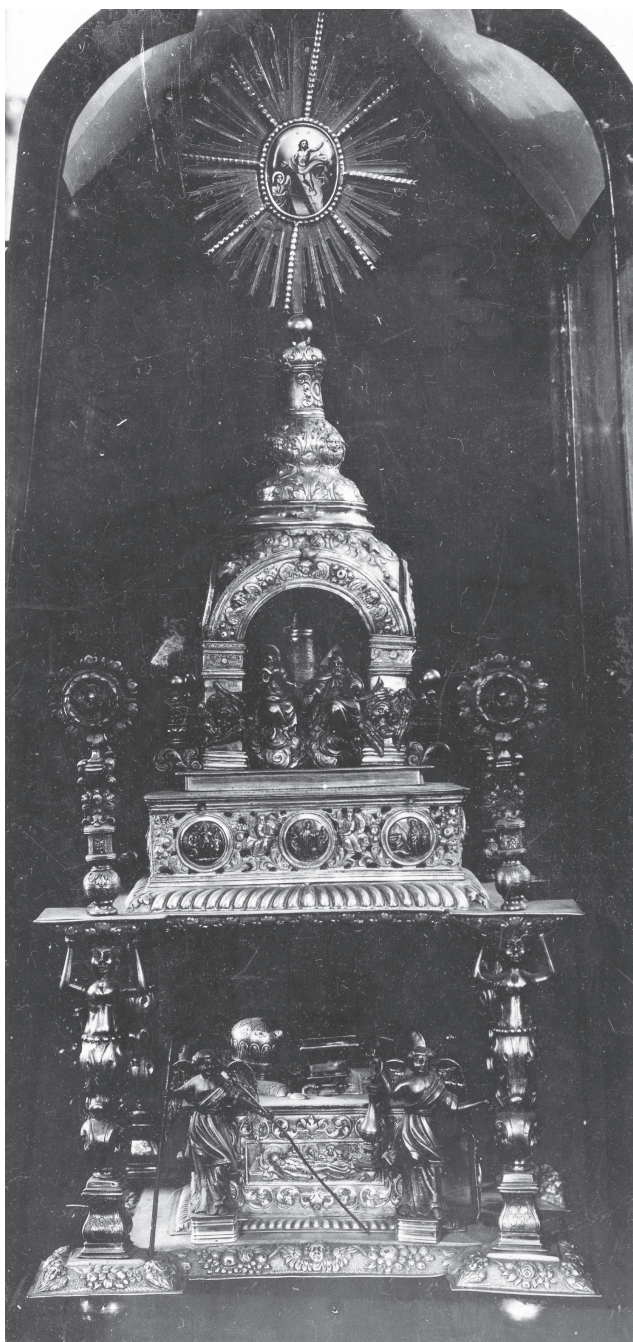

Рис. 4. Дарохранильниця С. Тарновського.
Світлина 1920-х рр. з фондового зібрання НЗКПЛ
(інвентарний № КПЛ-Ф-8780).

Рис. 5. Дарохранильниця: медальйон з композицією “Успіння Богородиці”.

На гладенькій кришці саркофагу закріплена прямокутна невисока пластина-постамент з ківорієм на чотирьох опорах квадратних у перетині. Під ківорієм — скульптури Бога Отця та Ісуса Христа, які сидять на хмарах. (рис. 6). Вочевидь тут мала знаходитись скульптурна композиція Новозавітної Трійці й, за логікою, між образами Бога Отця та Бога Сина мав бути Дух Святий у вигляді голуба. Вірогідно він був закріплений під склепінням куполу, але був втрачений як й інші дрібні деталі дарохранильниці.

На опорах ківорію — шестикрилі символи євангелістів, зовнішні боки стовпів-опор прикрашені литими декоративними елементами. На чотирьох кутових виступах карнизу другого ярусу закріплені золочені ошатні фігурні колони з рипідами на вершинах.

Завершується дарохранильниця Тарановського, банею яку ієродиякон Антонін у своєму дослідженні визначив як “індійську” (купол дійсно має деяку схожість з архітектурою куполу індійської ступи). Форми та декор куполу, грайлива ошатність колон другого ярусу й, нарешті, оголені півпостаті каріатид першого ярусу — все це надає дарохранильниці С. Тарановського східного відтінку.

Художні характеристики дарохранильниці С. Тарновського відповідають характеру декоративного оформлення золотарських виробів середині XVIII ст. Датування дарохранильниці серединою XVIII ст. у деякій мірі підтверджує

Рис. 6. Дарохранильниця: скульптурні фігури Бога-Отця і Бога-Сина.

факт, що у 1747 р. києво-подільський майстер Семен Тарановський за дорученням митрополита Рафаїла (Заборовського) зробив мідну модель Царських врат для нового іконостасу Києво-Софійського собору² (Кузьмин 1909, с. 460; Сіткарьова 2009, с. 48). Таким чином можна зробити припущення, що дарохранильниця для вказаної у написі "Богородичної" соборної церкви була зроблена С. Тарановським в межах 40-х–50-х рр. XVIII ст.

Відносно "Богородичної" церкви. У Київській митрополії у XVIII ст. особливе вшанування Богородиці підтверджувала кожна третя церква. Реєстр 1780–1783 рр. фіксує переважання над усіма іншими церквами Богородичної посвяти Успенських храмів (Прокопюк б. р.). Композиція дарохранильниці "Успіння Богородиці" у поєднанні зі згаданою у написі богородичною церквою вказує, що дарохранильницю зроблено для якоїсь соборної церкви на честь Успіння Богородиці.

У дослідженні ієродиякона Антоніна "Киево-Подольская Успенская соборная церковь", у якому є доволі докладне описання цієї дарохранильниці

² Вірогідно, затверджений митрополитом Рафаїлом (Заборовським) 6 червня договір стосувався виготовлення С. Тарановським мідної моделі Царських врат. Самі ж Царські врата були зроблені києво-подільськими майстрами П. Волохом та І. Завадовським у 1747–1750 рр. Роботи розпочато 18 жовтня 1747 р. й завершено 7 вересня 1750 р. (Кузьмин 1909, с. 460; Сіткарьова 2009, с. 48).

(Антонин 1891, с. 93–94), наведено стислу інформацію про деяких пресвітерів церкви. Їхні імена є у вкладних написах на церковних предметах, які описує ієродиякон Антонін.

Наприклад, з одного з таких написів³ відомо, що у 1700 р. пресвітером Києво-Подільської соборної церкви Успіння Пресвятої Богородиці був протоієрей Григорій Софонович⁴. Замовник дарохранильниці — Олексій Софонович вказаний пресвітером церкви у написах 1747 р. (на Євангелії 1722 р. видання), 1749 р. (на напрестольному хресті), 1752 р. (на потирі), 1769 р. (на Євангелії) (Антонин, 1891, с. 90–93).

Підсумовуючи інформацію можна зробити висновок, що майстер Семен Тарановський зробив дарохранильницю в межах 40-х — 60-х рр. XVIII ст. на замовлення пресвітера Олексія Софоновича для Києво-Подільської Успенської церкви.

Дарохранильниця роботи С. Тарановського — твір особливої іконографії й доволі оригінального художнього рішення. Пам'ятка є ще одним свідченням таланту й неординарності українських золотарів середини XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Антонин. 1891. *Киево-Подольская Успенская соборная церковь. Историко-статистическое исследование студента 4-го курса Киевской Духовной Академии иеродиакона Антонина*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.

Золота скарбниця України. 1999. *Музей історичних коштовностей України*. Київ: Акцент.

Косів, Р. 2018. Дарохранильниці робитицьких майстрів (1690–1750-х рр.) іконографія та художнє вирішення. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, 35, с. 72–87.

Кузьмин, Е. М. 1909. От XVII к XVIII веку. О некоторых памятниках южнорусского прикладного искусства. *Старые годы*, июль–сентябрь, с. 457–462.

Музей історичних коштовностей України. 2004. Альбом. Київ: Мистецтво.

Національний музей історії України. 2011. Альбом. Керівники проекту Чайковський, С. М., Ковтанюк, Н. Г., Яценко, В. В. У 2-х т. Т. 1. Київ: Мистецтво.

Петренко, М. З. 1970. *Українське золотарство XVI—XVIII ст.* Київ: Мистецтво.

Сіткарьова, О. В. 2009. *Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст.* Частина III, Т. 3: Архітектурно-будівельна діяльність у Києві та Києво-Печерській лаврі в 1740–1760-х рр. Київ: Хімджест.

Прокопюк, О. (б. р.) *Культ Покрови Пресвятої Богородиці: нові дослідження*. [online]. Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/main/history/12497-kult-pokrovi-presvyatoyi-bogorodici-novi-doslidzhennya.html> (Дата звернення 20.09.2024).

³ Напис зроблено на аркушах Євангелія видання 1698 р. (Антонин 1891, с. 90).

⁴ Можливо, він — племінник ігумена Київського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича. Антонін висловив припущення, що Григорій Софонович був батьком Олексія Софоновича (Антонин 1891, с. 97).